

ԲԱԶՄԱՎԵՊ ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ - ԳԻՏԱԿԱՆ - ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ

ՌՅՀԳ-ՌՅՀԴ

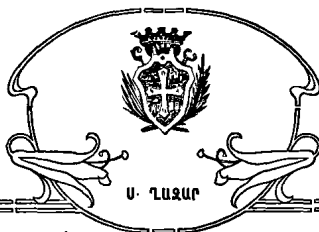
ՀԱՏՈՐ

ՁԱ

1924

ՅՈՒՆԻՍ

ԹԻՒ 6

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Ս Ո Ր Ա Կ Ա Ն

(Շարունակելի տես Բազմավեպ 1924, էջ 161)

ԽՈՌԱՊԵՏՔ Երբայական բնագրի
ԹԷ ԱՅՈՒԱՊԵՏՔ Թարգմանութիւնն այլ
և այլ լեզուներով, ունի իւր տարբերում-
ները, յորոց ոմանք որոշ զաղափար չեն
տար մի ո՛ր և է պաշտօնի մը, այլ բարձր
ղիւրքի պատուոյ ակնարկութիւնք են. իսկ
ոմանք զրական միտք և զաղափար կը
յայտնեն:

Յոյն ունի.	Որդիք Դաւթի	αὐλάρχαι ἡσαν.
Լատին վուլկատուս	»	Sacerdotes erant.
Գերմանական	»	Waren prister.
Անգլիական	»	Chief rulers.
Գաղղիական	»	Étaient les principaux officiers.
Իտալական	»	Erano principi.
Հայն՝	»	Խոռապետք էին:

Այս Թարգմանութեանց մէջ մթինն Յոյնն
և Հայու «Խոռապետք»ն են, իսկ անգղիա-
կանն, գաղղիականն և իտալականն անո-
րոշ են, այո՛ւ, բայց աստիճանի մը բար-
ձրութիւնը ցոյց կու տան, ո՛չ բուն պաշտօնը

և զործը: Իսկ լատին վուլկատան և անոր
հետեւող գերման Թարգմանիչն արքայ-
որդւոց վայել պաշտօնի անունը կու տան,
որ էին քահանայք:

Քահանայութիւնն արքունիքի մէջ ամե-
նաբարձր պաշտօնն էր. ինչպէս նաև եր-
կրնքում բարձրագոյն դասու հրեշտակը,
քահանայապետութիւն կը կոչուին: Հե-
թանոս աշխարհի մէջ եւս քրմութիւնն
ծայրագոյն իշխանութեան և պատուոյ աս-
տիճանն էր քաղաքական հանդիսադրու-
թեանց մէջ:

Արդ Դաւթի որդւոց քահանայութիւնն
կրկին նշանակութիւն ունի մեզ համար.
ու. իբրև զո՛հ մատուցանող կամ հաշտա-
բար, ք. իբրև դատաւոր կամ իրաւաբար:

Առաջին իմաստով նոքա իբրև քահա-
նայք կը վայելէին այն արքայական իրա-
ւունքներն, որով Սաւուղ, Դաւիթ և Սո-
լոմոն կը նախագահէին և անձամբ իսկ
կը մատուցանէին խաղաղական կոչուած

գոհերը, որով հաշտութիւն կը կատարուէր ընդ մէջ ժողովրդեան և Աստուծոյ, իսկ Որդիք Դաւթի եթէ ոչ Երուսաղէմի կամ աշխարհագումար հանդիսադրութեանց ժամանակ, զոնէ Երուսաղէմէն դուրս երկրորդական քաղաքներ և տեղեր, նոքա կը նախագահէին կամ կը մատուցանէին քրիստոնէական պատկանեալ գործեր, զորա համար Բ. Թագ. Թարգմանիչն չ'աւեր լոկ, խոս այլ խոս—սպիտք էին, որ Pontifex Maximusին կը համապատասխանէ։

Երկրորդ իմաստով, քահանայք էին նաև դատաւոր։ Սա ևս ամենափաստաւոր պաշտոն մ'էր, իբր տեղակալ բարձրագոյն իշխանութեան, պաշտոն մը զոր Մովսէս (ո՛չ Ահարոն) Յեսու և Դատաւորք (նաեւ կրն մը Դերովրա) վարեցին, և յետոյ անցաւ Թագաւորական իշխանութեան։ Լու է յիշել թէ Մովսէս դատաւարութեան ատենակներն երկուքի բաժնեց. ամենայն բան ծաղի իրեն վերապահեց, իսկ թեթև բաներ բաժնեց ենթադատարններու վրայ։ Արդ Դաւթի որդիք էին ենթաքահանայք և ենթադատաւորք իրենց հօր։ Մանր բաներ կը դատուէին Թագաւորական դահլճի մէջ, որ յունական բառով Իսպիրիկա կը կոչուէր։ Սրահի վերին ծայրն կողակի մէջ զրուած էր բեմն, ուր կը բազմէր Թագաւորն կամ իշխանն դատելու ժողովուրդը, իսկ բեմէն դուրս կիսապարսպով կամ ճաղերով գատուած էր, և կը կոչուէր գաւիթ (aula), յորում առաջին հարցութորձեր կը կատարուէին, կամ առոնին հարցեր կը լուծուէին։ Թէ Դաւթի որդիք, Խոռապետք, դատաւոր, իրաւաբար, մեկնիչ օրինաց եղած են իբր արքայազունք՝ մեզ կ'ուսուցանէ Բ. Թագ. գրքեր ժեյ. 2, և Եւ կանխէր Արեւադում և կայր առ ձառապարհի դրանէ. և լինէր՝ ամենայն այր որոյ էր դատ գալ առ արքայ ի դատաստան, բարբառէր առ նա Արեւադում և ասէր ցնա... ահա բանք քո բարի են և զիրիքն, և որ ունկնդիր լիցի քեզ՝ չիք առ ի յարքայէ։ Եւ ասէր Արիստոմ, ո՛ր կացուցանէր զիս ԴԱՏԱՌ ի վերայ երկրիս, և առ իս գայր ամենայն այր, որոյ էր հակառակ

կութին և դատաստան, և ԱԻՆԷԻ ՆՄԱԻՐԱԻՈՒՆՍՍ։

Արիստոմ իսկապէս «Խոռապետ» էր, բայց այս բաներս խօսած ժամանակ, Դաւթի զրկած էր իւր ունեցած իրաւունքներէն և պաշտօնէն, եղբայրասպանութեան համար, և հսկողութեան տակ էր արքունիքի մէջ։ Այնու հանդերձ երեսաւոր մարդ էր, կ'երթար ձառապարհի դրան մօտ, այսինքն գաւթի կամ հրապարակի մէջ կը մտնէր, ուր ժողովուրդն կը հաւաքուէր արքային մօտ դատաստանի։ Արեւադում կ'իմացնէ Խոռապետի խօսքերով իւր եղբայրներու անհողութիւնը, և կ'ուզէ զրգուել զանոնք «Խոռապետ»ներու դէմ, ասելով «Որ ունկնդիր լիցի քեզ՝ չիք առ ի յարքայէ»։

Ս. Գիրքը կը բացատրէ այսու «Խոռապետ»ութեան պաշտօնը՝ որ էր արքունեաց նախագաւթի մէջ հաւաքուած ժողովրդեան վերակացութիւնն, հաշտաբար դատաւորի դերը կատարողը և մեկնիչը օրէնքի ըստ տեղու, պարագայից և անձերու։ Եւ միայն վուկատայի sacerdotes, բառի զօրութեամբ կարելի եղաւ, որպէս կարծեմք, փոքր ի շատէ ճշդել «Խոռապետք» բառի պաշտօնական իմաստն, որք էին ՓՈՒՍՏԱՌՈՐԻ ԱՐՔԱՏԻՆ։ Մինչդեռ յոյն բնագրին նայելով կարելի չ'էր պաշտօնի բարձրութիւնը ցոյց տալ. իսկ վարած պաշտօնին անփառունակ, քանզի օՆՆԱՐՇԱԻ, «ախոռապետ»ութեան գործն է, որ անարժան էր արքայորդուց։ Չայս անդրադարձեր է նոյն ինքն բանասէրն. որով հակասական է «Խոռապետ»էն հետեցնել և արբազել «Սորակալ»ն ի Խոռապալ, քանզի Բիւզանդի «Սորակալ»ն առաջին և հարագատ իմաստովն է «ախոռապետն ասպատանին արքային Պարսից»։ Սակայն այդբան տգիտութիւն վերագրել մեր Ե. դարու ոսկեարան Թարգմանչին՝ աններելի է։ Նոքա որ աչքի առաջ ունէին նաեւ ասորի Թարգմանութիւնն համաձայն Եբրայականին, և փոխանակ քահանայ կամ դատաւոր Թարգմանելու՝ հետեւեր են յոյն օրինակին՝ «Խոռապետք» կոչել են Դաւթի որդիքը։ Եւ չեն սխալեր, եթէ «Խոռ»

բառն ունենայ և այլ տարանջատ նշանակութիւն, զոր յետոյ պիտի տեսնենք և վասն զի յոյն *αὐλῆ*, լատին *aula* թէ և առաջին իմաստով հովասուն վայր, գաւիթ ոչխարաց, բակ անասնոց, ցանկապատներէ, պարսպափակ տեղ նշանակէ, յորում բազմութիւն անասուններու կը հաւաքուին, սակայն յետոյ ուրեմն նմանութեան և փոխաբերաբար անցաւ նշանակելու Տաճարներու միջի թեկերու բաժանումներն կամ արքունիքի առջևի Գաւիթն, ցանկապատն, ուր կը հաւաքուէին բազմութիւն մը մարդերու առօրեայ կենաց զործերու մասին խօսելու, վիճելու, դատելու և այլն. որով ազոր հսկողութիւնը կամ վարչութիւնը կարեւորագոյն պաշտօններէն մին կը հանդիսանար։ Արդարեւ տեսնէք վերջը, ուր «կանխէր Աքեսագոմ և կայր առ դրան ձուսապարհին» խօսելու և լսելու առ արքայն եկող գանգատաւորները։ Ուստի յոյն թարգմանիչն աւելի հմուտ զուով երբայական բառի առուսններուն, փոխանակ լատին թարգմանչին քսանեայ ձայնը առնելու, բնագրի արտայայտութիւնն համաձայն գտնելով իւր ազգային գաղափարին *αὐλαρχαί* թարգմանեւ է, որ է տիրապետ և փոխաբերական իմաստով և ընդարձակ մտքով, իշխան անձնապահապետ, առաջնորդ և հովիւ։ (Եզեկ. ԼԴ)՝

Ուստի վարդանանին փոխանակ փորձելու «Սորակալը» Դաւթի որդւոց «Խոռապետ» բառիւ ճշդելու, որ ախոռապետ կը նշանակէ, կրնար ուղղակի կառչիլ Հռոմէական *Comes militum* կամ *Stabuli*, որք էին ԱՍՊԱՍՏԱՆԵՐՈՎ վերակացուք, պետք և այլն, և պատուաւոր դիրք մ'ու-

նէին բանակի մէջ։ Այդ պաշտօնէութիւնն Միջին դարերում բարձրացաւ և տեղ գտաւ ազնուականաց շարքերու մէջ, մուտ գտաւ նաև թագաւորի արքունիքի մէջ, Կիրիկեան Հայ թագաւորութեան շրջանին, արեւմտեայց հետեղութեամբ, արքայեղարար ԳՈՒՆԴՍԱՊԼ տրտղոսով մեծաշուք պերճացած էին. տիտղոս մը որ կը վայելէր նաև Դաւթի Խոռապետ որդիներուն։ «Եւ որովհետև չեն կրնար իրարմէ տարանջատուիլ ոչ ծագումով և ոչ նշանակութեամբ Խոռակալ և Խոռապետ», ուրեմն «Սորակալն ասպաստանին Պարսից արքային էր իսկական ԱՌՈՒԱՊԵՏՆ, որոյ յունարէնն է *αὐλαρχαί*, լատիններէն *Comes Stabuli*, Գաղղիերէն *Connétable*, Հայեցին՝ Գունդըստապլ, ինչպէս հասկացած են մեր դասականներն և գերման գիտնականներն»։

ՍՈՐԱԿԱԼՆ Ո՛Յ Է՛մինի, Լաուէրի, Աճառեանի և ոչ իսկ ՎարդաԱՌՈՒԱՊԵՏՆ նեանի աչքառու նմանութիւններն, ըստ մեր տկար զատողութեան, լուսարանած, մեկնած, ուղղած և ճշդած են «Սորակալ» բառի ուղղագրութիւնն և նշանակութիւնն. ինչո՞ւ. վասն զի բնականոր ծագմանը միտ դրած չեն։ Ո՛Յ ոք կասկածեւ է թէ օտար բառ մ'է։ Եթէ հայերէն ենթադրուէր, փոխանակ տառերոք մահահանդ փոփոխութեան կառչելու, պիտի որոնէին թէ անոր կիրառութիւնը մի ո՞ր և է հեղինակի մօտ կը գտնուի՞ Գիտնականներու հետազօտութեանց մէջ չկայ և Պետերս կ'ըսէ որ անծանօթ բառ մ'է։ Եթէ ԱՆԾԱՆՕԹ բառ մ'է, երկու կերպով կարելի է մօտենալ անոր մեկնութեան. ա. Մեր դրացի Պարսից լեզուէն եկամուտ

1. Մեր թարգմանիչ արգօծ Ախոռապետք Թէ Խոռապետք թարգմանած են, տարակուսական է։ Ձեռնով այլոց կարծեաց՝ Խոռապետի հաւանականութիւնն յայնմ է որ զուէ Հայոց թագաւորութեան բաժանումն յետոյ, Պարսից բաժնի մէջ արքայապետ իշխանք ԽՈՒԱՊԵՏԻ կ'ուշուէին, իբրև փառաւորք, գեղեցիկ, իշխանք արքունական ասն. որպէս էին մեր թագաւորաց ժամանակ Հայկական խորհուրդներ, զորս կը դրուատէ յոյժ Խորհնացի իբրև թագաւորաւորք, Թիկնապաշտ և վերակացուք ասան արքունի Խոռ, ի միջի այլ իմաստք, իւր արեւի

մակդիր, փայլուն և պայծառ իմ օձի։ Համեմատական իմ Հոռմէական Դիւրակուտի իշխանապետութեան առաջին աստիճանին որք կուշուէին *Illustrissimi, Clarissimi*, որով Դաւթի որդիք, յետ արքային Խոռապետք էին, Վեճաշուքք, Պերճապայծառք։

2. Զարմանալին այն է որ Թիւրեքեան շփոթէր է և Վարդանանին չէ անդրադարձեր Թէ «Քերեթին և (ո) Փեկեթին» Դաւթի որդիք էին, այլ արքայի բանակի երկու ընտիր զուգորդ - աղեգմուտք և պարսաւորք։

բառերն ի՞նչ տառական փոփոխութեան ենթարկուած և հայերենացած են. զոր օրինակ պարսկական ֆ Հայումս Հ փոխուած. ֆէրման = խաման, ֆէրիշէ = շէնշտակ. կամ Ս և Խ. զոր Բաստ = բախտ, Դուստը = զուխտ և այլն, որով ոչ թէ «աչքառու նմանութիամբ» մը այլ լեզուական կանոններով պիտի բացատրուէր, թէ «Սորակալն» մարթ էր կարաշալ «Խոռակալ», ինչ որ մենք ասած էինք. Բ. «Խոռակալ» ըստ իւր կարգին կը նշանակէ արիտապիտ, երկուցն ալ պարսկական ծագումով. և ճրպէս, կը բացատրենք հետեւեալ կերպով. Ի սկզբանէ Ահառեանն կնքեր էր թէ «ապահովապէս խաթարուած բառ մ'է «Սորակալն»։ Իսկ վարդանեանն Դաւթի որդւոց «Խոռակալ» էն ձեռնարկելով ուղղել «Սորակալ»-ը «Խոռակալի»՝ նշան է թէ ինքն ալ համա-միտ է Ահառեանին։ Մենք ընդհակառակն մեկնած էինք այն կէտէն, թէ մեր Դ. և Ե. դարու դասական մատենագիրներուն ընտանի Պարսիկ և Յոյն լեզուներէն, առնոց շարագրածներուն մէջ սպրդեր են յիշեալ ազգերու բառերէն այնպիսի դիւրութեամբ, ինչպէս այսօր մեր խօսակցութեանց և գրութեանց մէջ կը ներհոսին ժամանակակից օտար ազգերու բառերը. որով տարակուսած էինք թէ գուցէ «Սորակալն» պարսկերէնէ և հայերէնէ կազմուած բառ մ'է, ՍՈՐ արմատն մեզ անհասկանալի մնալով. թէպէտ և նկատած էինք որ առնչութիւն մ'ունի, տեղէն և պարագաներէն դատելով, միւս պարսկերէնէ առնուած «ԱԽՈՐԱՊԵՏ»-ի հետ. որով առանց պահանջուած բացատրութեան, հարցակա-նով մը առկախ թողինք հարցը։

Արդ որովհետեւ, մեր կարգին, անբաւարար գտանք, թէ՛ ընկեր Ահառեանի և թէ՛ վարդանեանի տուած լուսաբանութիւններն, պիտի փորձենք հարցը պարզել, առանց գրեթե նմանութեան և փոփոխութեան, այլ խուզարկելով ՍՈՐ բառի ստուգաբանութիւնը. առ այս դիմեցինք Սուրատ-Ռափայէիան և քաղաքիս վա-ստականութեան բարձրագոյն Դպրոցի ա-

ւարերէնի ուսուցիչ Պր. Կարապետ Չոր-պանեանին և հարցուցինք թէ պարսկերէնի մէջ արդեօք կայ ՍՈՐ բառ մը և ի՞նչ կը նշանակուի։ Յարգելի ուսուցիչն համապատ-թեամբ պատասխանեց թէ Սոր բառ մը կայ որ կը նշանակէ, պատ, պարիսպ, յա. ա. յ. Բ. սակայն աւելցուց որ վաս տառը կրնայ արտասանուիլ և օ, Սոր կամ Սուր. Արա-րերէնն ալ ունի Սոր որ նոյն նշանակու-թիւնն ունի, անշուշտ կը կրէ պարսկերէնի ազդեցութիւնն։

Օտարի բառն հայու բերանն կրնար հնչուիլ և գրուիլ սոր և սոր ըստ գաւառաբարբառներուն, համարելով որ ձեռա-գրական սխալ չէ, Բիւզանդ հետեւեր է Սոր արտաբերութեան և գրած է «ՍՈՐակալ»։ Կը յուսամ որ գիտուններն շատ դժուա-րութիւն պիտի չհանեն Սոր կամ Սոր հնչմանց դէմ, ուստի մեր կազմած զաղա-փարն բացատրենք հետեւեալ կերպով։

Հայոց Թագաւորներն ալ ունէին իրենց Սորակալ և նոյն Բիւզանդն է գրողը. Երազմակ կը պատմէ Գնէլի համար թէ «Առի գնացի Գնէլ, տարայ մինչեւ յորմ Սիւսին (Սիւրին?) սպանի և անդէն Թա-ղեցի»։ Թէ ի՞նչ է այդ Սիւսին կոչուածն. Բիւզանդ ալ կրկնութեան մէջ լաւագոյն կը բացատրէ հայեցի բառերով. «Իսկ զպատանին Գնէլ առնուին գնային մօտ ի Սիւսն արքունի, և անդէն կառափէին... մօտ յորմածս արգելոյցն որսոցն երիտցն»։ որ է ընդարձակ կալուածք մը որով շրջապատուած, զոր լցեր են ձիերով, շներով, որսական երէնիքով և այլն։ Նոյն-պէս խոսքով մայրինք տնկելու, պա-րըսպելու և որսի անասուններ լեցնելու աշխատութիւնքն աւարտելէն վերջ, հար-կաւ վերակացու մը եւս նշանակած է։ «Եւ անդ շինեցին զապարանսն արքու-նականս, և զերկոսեան տեղիսն պարսպեալ փակեցին... և ապա զամենայն երէս և զզաղանս հրամայեաց ժողովել Թագաւորն, և ըսու զՔԱՂԱՔԱՐՄԱՐ»։ Որով «որմածս արգելոյցաց»ի, «պարսպեալ փակեցին»-ի և «Քաղաքորմ»-ի վարիչն կամ խնամա-կալն, առանց վիրաւորուելու կրնան կոչել

ինքզինքնին ՍՈՐԱԿԱԼ կամ ԱՌՈՒԱՊԵՏ ասպատանին արքային Հայոց:

Ուրեմն ՍՈՐԱԿԱԼն կը նշանակէ Պատանէշտփակ, պարսպափակ շինի, տեղւոյ կառավարիչը, այսպէս էր Պարսից արքայի ասպատանն, ձիանոցները, ախոռները, քաղաքորմի, Ձուարակափակ տեղւոյ մէջ ամփոփուած, որու վարիչն է ՍՈՐԱԿԱԼն, նոյնն է գլուխ ու վերակացու տանը, աւանին ԱՌՈՒԱՊԵՏԸ:

*
**

ԵԱՆՆՈՒՐԱՊԵՏ ԿԱՄՎԱՐՔԱՆԵԱՆԵՐ ԿՐԱՐՔՈՒՆԻ ԴՊՐԱՊԵՏ
գրէ. «Խոռապետ»
բառը կը թուի թէ կայ նաև Եղիշէի մօտ, աւելի՛ անորոշ նշանակութեամբ՝ շահ՝ Խոռապետ արքունի: Ասով արդէն կը խոստովանի թէ իւր տուած բացատրութիւնն ալ սուրոյ է և կը մնայ: Ուստի մեզ լսել կու տայ Փորթուզալ փաշայի ծանօթագրութիւնն, առանց խորհրդածութեան, որ իր պաշտպանած խնդրին օգուտ մը չունի: Քանզի Փորթուզալեանն Շահ՝ Խոռապետի վրային թոշելով կ'անցնի, որովհետև իւրին «ուղիղ չի հետևիր բաժնել զանունդ յերկուս» և կը շարունակէ՝ «բայց ի՞նչ էր Շահապետին պաշտօնը. հաւանօրէն շահր և պետ բառերու բարդութիւն մ'է և կը նշանակէ քաղաքապետ: Եւ թէպէտ նոյն Գահնամակին մէջ կը տեսնենք և առանձին քաղաքապետը, այսու ամենայնիւ մարթ է կարծել թէ Շահապետն արքունի թագաւորանիստ քաղաքի իշխանն էր և նոյն ընդ քաղաքապետին արքունի, ու վրամայ Գահնամակին քաղաքապետըն, միւս մեծամեծ քաղաքացի իշխանն էին»:

Փորթուզալ փաշայի ծանօթագրութիւնն թէև զիտաւոր, բայց իրականութենէ հեռու կը թուի: Նախ որ շահր և պետ բառերու բարդութենէն դուրս թողած է խոս բառը, թէև Շահապետն արքունի գութը տաճարը կ'ընդունի, որպէս զի հա-

մաճանեցնէ ընդ Գահնամակի «քաղաքապետն արքունի»ի հետ. միտ չընելով որ այդ երկու բառերն այլ և այլ ժամանակի և տարբեր պատմական հանգամանքներու մէջ ծնունդ առած են, զոր ի ստորև պիտի բացատրենք: Բայց նախ լսենք նաև Հ. Ալիշանի ձայնը, որ հմտագոյնն է մեր Նախարարական բարձերու և Գահնամակաց քննարկներու ուսումնասիրութեան ըստ մեր տոհմային պատմագիրներուն, և ազդեր է իւր աշակերտի վրայ: Արդ նա «ԱՅՐԱՐԱՏ »ի 425 էջի մէջ գրում է. ՔԱՂԱՔԱՊԵՏՆ ԱՐՔՈՒՆԻ, ըստ վրամական Գահնամակին. ՔԱՂԱՔԱՊԵՏԻ ըստ Ներսիսեանն. առաջնով մարթ է իմանալ զվերակացու թագաւորական քաղաքին, երկրորդան՝ զայլոց զխաւոր քաղաքացի»:

Հ. Ալիշանի խօսքերէն հասկանալի է որ այս Գահնամակներու վաւերացման ժամանակ գոյութիւն չունէր մի իշխանական բարձ՝ Շահապետ կոչումով. սակայն կը համարի թէ Շահ՝ ախոռապետ մ'եղած լինի, և զայն կը դասէ ի շարք երկրորդական և երրորդական պաշտօնականութեանց, որպիսիք էին «Չեզոքացահողը», «Սպասարարը» «Կուտապանը»... և սոցա զործակիցը են Շահ-ախոռապետը և ոմանը յատուկ անուն ընթեռնուն և գրեն Շահ՝ Խոռապետը»:

Սակայն ոչ Փորթուզալեանի լուսարանութիւնն և ոչ Հ. Ալիշանի դասաւորութիւնն բաւական են ճշդելու «Շահապետ»ի դիրքը, որովհետև հայ թագաւորութեան ծառայած չէ:

Արդ Քաղաքապետութեան և Շահապետութեան տարբերութիւնը հասկանալու համար, պէտք է մի քանի զարյառաջ գնալ: Յայտնի է Հռոմէական պատմութենէն և յատկապէս Տակիտոսի Տարեգրութիւններէն թէ Հայ թագաւորը և ազնուականը Քրիստոսի առաջին դարէն Հռոմ կ'ուղարկէին կրթուելու իրենց որպիւր, երիտասարդութիւնն, որոնք Հայաս-

տան վերադառնալով, հոռմէական կարգերն սկսան մուծանել Հայ արքունիքում, և նախարարական տներու մէջ, յորմէ ոչ սակաւ տրտունջներ եղած են պարսկական զորքերու կողմէն: Հոռմէասէր Արշակունի թագաւորներ, ինչպէս էին Տիրան, Արշակ Բ. Խոսրով վերջին, նոքա Գահնամակներ պատրաստած ժամանակ, հաստատած են անկասկած Նոր Նախարարութիւն մը, ոչ տոհմական, այլ պաշտօնական «ՔԱՂԱՔԱՊԵՏ ԱՐՔՈՒՆԻ»-ի անունով, որ Վրանական Գահնամակի մէջ կ'է, ըստ նմանութեան Հոռմի Praefectus Urbis, որ մի միայն մայրքաղաքի ներքին վարչութեան գործերով կը զբաղէր: Ուստի Հայ քաղաքապետի պաշտօնի լրիւ գաղափարն ունենալու համար, հարկաւոր է ուսումնասիրել Հոռմէական կարգերը և հաստատութիւնները:

Բայց երբ վերջացաւ Արշակունեաց թագաւորութիւնը, մեր աշխարհի կարգերը մեծ կերպարանափոխութիւն կրեցին, վկայ են Նիդիէ և Փարպեցին, հետեւապէս չկար արքունիք, չկար թագաւորանիստ աթոռ, չէր կարող լինել ուրեմն և ՔԱՂԱՔԱՊԵՏ ԱՐՔՈՒՆԻ: Եղիշէ կը գրէ թէ Պարսկեց Արշակունի ազգն ջնջելէ յետոյ «ի Նախարարսն Հայոց անկանէր թագաւորութիւնն»: Սակայն եթէ հարցնանք եթէ ի՞նչ էր այդ թագաւորութիւնն, այն էր որ թէև ամէն բան կորսնցուցած, «սակայն այրութիւն Հայոց բովանդակ ի ձեռն նախարարացն առաջնորդէր ի պատերազմի»: Ուրիշ ոչ ինչ:

Իսկ երկրի ներքին քաղաքական կառավարութիւնն Պարսից ձեռքն անցած էր. նոքա զրին Մարզպան մը՝, որ փոխարքայի պաշտօնն ունէր, բայց պարտաւորած չէր թագաւորանիստ քաղաքին մէջ բնակիլ. ո՛չ նախարարեան Հայ այրութիւն գունդն, ոչ Հայ Մարզպանն կը կազմէին միացեալ ոյժ մը՝ զիմադրելու պարսկական հալիչ

ձուլիչ ուժին, որով զՀայս յուրացութիւն ստիպէին: Երկրի մը ոյժն անոր հարբս. տութիւնն է, ԱՐՔՈՒՆԻ ԳԱՆՁՆ Է. զայս գիտէր Գեմասթենէս, գիտէին Հոռմայեցիք, գիտցաւ Նապոլէոն Մեծն. «Աղքատութիւն զայր խոնարհեցուցանէ». այժման բռնաւորներն ալ Պարսից պէս կը վարուին իրենց ստորադրեալներուն հետ — ժամանակներ կը փոխուին, մարդիկ ոչ: Մարզպանք և Նախարարք իրենց «Բագաստոռ. քեամբ» և այրութիւն կրնային կուրիլ մարտի դաշտի վրայ փառքով կամ անփառունով, սակայն Հայաստանի «ԳԱՆՁՆ ՅԱՐՔՈՒՆԻՍ ՊԱՐՍԿԱՅ ԵՐԹԱՅՐ»:

Դիւրին բան չէր Հայաստանի գանձի հաւաքումն, Պարսիկ Մարզպանն կը գրէ, ըստ Փարպեցույն, առ իւր Տէրն. «Որ երթայ աշխարհն Հայոց, աշխարհ մեծ է, զամս երկուս կամ զերիս կացեալ, հազիւ ճանաչէ զեւ և զմուտ աշխարհին» և այլն: Վասն զի նախ հարկ էր մանրամասն ազգահամար, աշխարհապէր առնել, ծանօթանալ հարստութեան աղբիւրներու հետ, հարկերը դնելու, հասոյթները ճշդելու, ծանրացնելու կամ թեթեւցնելու ըստ հարկին, ելեւմտից հաշուէյարդարութիւնն կազմել և այլն. այս գործին առանձին պաշտօնէութիւն մը կար, որ մեր թագաւորաց ժամանակ Հազարապետութիւն կը կոչուէր. ըստ Հոռմէականին Praefectus ærarii: Որպէս «ԱԹԱՆԱՆ ոմի իշխան, առ որում մտեալ կայր Ս. Մեարովս, իրրեկ յոյր արքունական դիւանաց. որով և տէր իւր յայտնի գու ՎԵՐԱՏԵՍՈՒՅ ԵՒ ՀԱՄԱՐԱԿԱԼ ԱՄԵՆԱՑՆ ՄՏԻՑ ԵՒ ԵԼԻՑ ՏԱՆՆ ԱՐՔՈՒՆԻ ԵՒ ՊԱՇՏՈՆԵԻՑ ՆՈՐԻՆ» Յեռ բառնալոյ թագաւորութեանն՝ ԹԵՊԵՏ ՈՅ ԵՒՍ ԵՐ ԱՐՔՈՒՆԻ ՏՈՒՆ, այլ բովանդակութիւն ազգին համարէր նոյն, մանաւանդ թէ առաւել ևս կարօտէր Հազարապետութեան. և ահաւաղիկ տեսանի վԱՀԱՆ ԱՄԱՏՈՒՆԻ՝ յառաջ քան զպատերազմ վար. դանանց զլուխ կացեալ Հազարապետութեան հրամանաւ արքային Պարսից»: Ալիշ. Այր. էջ 419.

Մի և նոյն պաշտօնն Հրէից թագաւոր.

1. Յազկերտ հետեւեալ Գարեհ վշտապանի կարգադրութեան, որ իւր կայսրութեան Սատրապութեանց մէջ կ'ուզարկէր մէկ Մարզպան, մէկ Արքունի քարտուղար կամ դպիր և մէկ Զօրավար:

ների մօտ կոչուում էր ԴՊՐԱՊԵՏ ԱՐՔՈՒՆԻ. Ռովիդայէ քահանայապետն Տաճարի մէջ հաւաքուած Գանձն Դպրապետի հետ կը հաշուեն և ծրարենք շինած կը բաժնեն արուեստաւորներու վրայ՝. « Եւ եղև իբրև հոտն եթէ բազում (արծաթ և ոսկի կայ) ի տապանակի անդ, ել ԴՊՐԱՊԵՏՆ ԱՐՔՈՒՆԻ և Քահանայն մեծ, և պնդեցին զարծաթն գտեալ ի տան Տեառն » ։

Երոյն և Պարսից տէրութեան մէջ Երկայնաձեռն Արտաշէսի ժամանակ, Համանի և Մուրթէի կոնքներու մէջ, կը յիշուին Կուսակալը և ԱՐՔՈՒՆԻ ԴՊՐԱՊԵՏՔ՝ ։

Վերադառնալով վարդանանց ժամանակին, երբ Յազկերտ տեսնելով, թէ քաղցրութեամբ զՀայերը չէ կարող կրօնափոխ ընել և ձեռք զարկաւ բռնութեան, այն ատեն կը սկսի քաղվութեամբ պարսիկ պաշտօնեաներ ուղարկել Հայաստան ։ Պաշտօնական լեզուն կը դառնայ Պարսկերէնն և Պաշտօնէութեանց անուններն և տիրողի լեզուով կը յորջորջուին, զորս դիւրաւ կարելի է նկատել Եղիշէի և Փարսպեղոյ մօտ ։

Նաեւ հարկերու, ելեւմտից գիրով պաշտօնէաբիւրն յանձնեց Պարսիկ վերականգնելու, որոց գլխաւորն էր Դենշապուհ ։ Ասոր մասին Եղիշէ կը գրէ. « Եւ յայսր ամենայնի վերայ այլ ևս չարութիւն խորամանկեաց ։ Զմի ոմն ի հաւատարիմ ծառայից իւրոց ի գործ առաքէր յերկիրն Հայոց, որում անուն էր Դենշապուհ. որ եկեալ հասեալ հրամանաւ արքունի, զողջոյն բերեալ գմեծ թագաւորին, և խաղաղասէր կեղծաւորութեամբ աշխարհոյի տանել ամենայն երկրին Հայոց ի թողութիւն հարկաց և ի բերևոսիս ծանրութեան այր և ձիոյ » ։ Սետ թուելոյ մի առ մի բոլոր չարիքները, կը յաւելու. « Եւ ևս չարագոյն հինգերորդն. քանզի որ Հազարապետ աշխարհին էր՝ իբրև զՀայր վերա-

կացու համարեալ էր աշխարհականաց քրիստոնէից... և հանեալ զնա ի գործոյն՝ ՓՈՒԱՆԱԿ ՆՈՐԱ ՊԱՐՍԻԿ ԱՐՔԱՆԱՐՀՆ » ։

Աստի կ'երեւի որ Դենշապուհ առժամանակեայ եկած էր Հայաստան Հազարապետութեան պաշտօնով իսկ իւր տեղը կամ վահան Աւատունիի տեղը կը դնէ Պարսիկ մը ։ Այս Պարսիկը որ այսուհետև պիտի գործէ իբրև Պարսիկ Պաշտօնեայ, պիտի ստիպէ զՀայերն պարսկերէն բարբառով յորջորջել զինքն, որով Հայ Հազարապետն պիտի փոխուի՝ ԵԱՆՈՒՐԱՊԵՏԻ, այսինքն որ թարգմանի հայերէն ԱՐՔՈՒՆԻ ԴՊՐԱՊԵՏ ։

Իբրև ի հաստատութիւն մեր յայտնած մտքին, կոչումն կ'ընենք Հ. Ղեւոնդ Տաշեանի հրատարակութեան՝ « Եղիշէի Զորս Յեղանակները հնագոյն գրչագրի մը մէջ » էջ 18 դրուած ծանօթութեան, յորում կը տեսնենք որ չորս բնորեւագոյն օրինակներն ունին Շափուռապետն, ընթերցածը, և կամ Շահուռապետն և կամ ըստ ճիշտ գրութեան հնագոյն մատենից գրելի են Շափուռապետն կամ Շահուռապետն » ։ Հետեւապէս թիրեաքեանն, և մանաւանդ փորթուզալ փաշան փոխանակ կառչելու (Պահլաւ կամ ասորի) խՈՒ բառին, իրենց ուշադրութիւնն դարձուցած ըլլալին համարուն խորի, խուրի, խորն, խուռ բառերու վրայ՝ պիտի ծնանէր իրենց ալ մտքի մէջ մեր ակնարկած պարագաներն, և ի նկատի պիտի առնէին քաղաքական պաշտօնական անձանց դիրքն, պաշտօնէութեանց նոր յորջորջումները. փորթուզախանն պիտի նախընտրէր Շափուռապետ կամ Շափուռապետ ընթերցուածը և մեզի հետ պիտի ստուգագրէր ԱՐՔՈՒՆԻ ԴՊՐԱՊԵՏ. և ոչ թա՛գաւորանիստ քաղաքի քաղաքապետ, Եղիշէի գրած շրջանին, երբ մօտ քսան և հինգ տարիներէ ի վեր բարձուած էր Արշակունիաց թագաւորութիւնն և Պարսիկ տարուշաններ կը վառէին Հայաստանի սրտի վրայ ։

Ամփոփելով մեր վերև գրածներն կ'ուսնենանք հետեւեալ եզրակացութիւններն.

Ա. ՍՈՐԱՊԱՆ, ազաւաղ բառ մը չէ և

1. Դ. Թազ. ԺԲ. 10.

2. Եսթեր Թ. 3.

3. Եղիշէ Բ, էջ 41.

4. Եղիշ. Զորս յազանակ, էջ 18.

հիշող կը նշանակէ ախոռապետն ասպատաւ տանին արքային Պարսից:

Բ. Դաւթի որդւոց փայն առանց նաւ մացեելու խՈՌԱՊԵՏԸ մարթ է ընդունել կամ Comes stabuli, Connétable, Գունդ-ստապլ, ըստ հայումն ախոռապետ, կամ խուրապետ, որ է Դպրապետ, դատաւոր, ընթերցող, քահանայ և այլն:

Գ. ՇԱՀՆՈՒՐԱՊԵՏ = ՇԱՀՆՈՒՐԱՊԵՏ, Արքունի Դպրապետ, որ սեփականեց Հայոց Հազարապետի պաշտօնն Մարզպանութեան շրջանին:

Հ. Գ. ՇԱՀԱՊԵՏԵԱՆ

ՄՊԱՅԱՆԻ ԶԱՅԱՐՄԱՅԱԼ ԳԱԽԱՐԸ

(Աշտի-էր-է-Ն - Պարսի-Ն - աստ-է-Ն-է-Ն-է-Ն)

(Շար. տես Բազմ. 1924 էջ 68)

4. Ներքին - Քօնարք

Սա փուած է Լիվսեան գիւղի հարաւային կողմը, մէկուկէս վերստ հեռու մի ընդարձակ տարածութեան վրայ և նոյնպէս զուտ հայա-բնակ է: Գիւղացիներն ասելով՝ գիւղի անունը ծագել է պարսկերէն «քօնա - արք» բառից, որ նշանակում է հին շինութիւն, պալատ: Ննուժն գիւղի կից եղել է Քօնարք անունով մի գիւղ, որ բնակւելիս են եղել քեհեղները: Աժմ այդ տեղը աւերակ է և կոչւում է «խարաբղալէ»: Հայերը նրա կից հիմնել են մի նոր գիւղ և անանել Ներքին-Քօնարք, որի արևմտեան, հիւսիսային և հարաւային կողմերը զարդարած են բարդիներով և բոխիների տնկարաններով, իսկ արևմտեան կողմը փուած է պօտտանը, ուր գիւղացիները ցանում են վարունգ, դդում, ձմերուկ, քալ, արևածաղիկ, գետնախնձոր, եգիպտացորեն և այլն:

Գիւղը չընթացաւ և քառակուսի ցեխալէն պարսպով և ունի մի դարբաս. բաժանւած է երկու թաղամասի՝ Վերին - Բաղան և Ցածի - Բաղան: Տները երկյարկանի են և շինւած կողք-կողքի, իսկ փողոցները ծուռ ու մուռ են և կեղտոտ:

Հայերի այստեղ հաստատուելը 29 տարւայ պատմութիւն է. եկել են 1891 թւին, Մամու-

ռանից, Լիվսեանից, Մամուքայից և Զահար-մահալի միւս հայաբնակ գիւղերից: Աժմ նրանց ընտանիքների թիւը հասնում է 55ի, 241 շնչով, որի 123ը արական է և 112ը իգական, ընդա-մէնը 241 հոգի: Սրանից 15 տուն խօշնդին են. պանդոկութեան մէջ գտնւում են չորս հոգի:

Գիւղն ամբողջ վեց դօնգ է, որի չորս մասը պատկանում է Սարգսր-Ջանկին (բախտիարցի Նասիր խանին), իսկ երկու մասը՝ Սօլթուն Մահ-մէտ խանին: Գիւղացիները հողագործ և են. նրանք մշակում են հողատէրերի հողերը և բերքի յի մասը տալիս են նրանց: Հաւե տարեկան վճա-րում են:

Կովին 2 դռան

Էգ ձիուն 3 »

Շորուն 3 »

Ոչխարին 10 շայի

Հողի մեծ մասը շրովի է և փոքր մասը դէմի. հերկում են վէցկիով: Տեղական բերքերն են ցորեն, գարի, հալլար, կոկոս, կտաւահատ, ոսպ և այլն: Օգտւում են «Շահբուլաղի» աղ-բիւրներից, որոնք բոլորում են Քեալլար սարի լանջից և մի փոքրիկ առու կազմելով՝ ոլոր - մուր պտոյտներով զայլս են Ներքին - Քօնարքի արևմտեան կողմը և բաժանւում երկու հիւղի, որոնցից մէկը գիւղի արևմտեան կողմից օձա-պտոյտ հոսելով՝ ոռոգում է հիւսիս - արևմտեան կողմի արտերը, իսկ միւսը ոլորապտոյտ ան-ցնում է դէպի հարաւ և ոռոգում է հարաւ - ա-րևելեան կողմի արտերը:

Գիւղն ունի մի եկեղեցի Ս. Սարգիս անունով, որ կառուցւել է 1895 թւին. դա բարձր գմբէ-թով, ցեխալէն և անպաճոյց մի եկեղեցի է, որ ունի երկու ձեռագիր աւետարան - «Ջրիփոր» և «Ս. Գեորգ»: Գրանցից առաջինը արծաթեայ կազմով, բամբակի թղթի վրայ գրած, հաս-տափոր մի աւետարան է, իսկ երկրորդը նոյն-պէս արծաթեայ կազմով, թղթեայ ընտիր մի աւետարան է, որի առջևի 15 թերթերը զար-դարած են ոսկեգօծ նկարներով, որոնք նկար-չութեան արեստի տեսակէտից հետաքրքրական են, որովհետեւ նկարած են բաւական աղօղ վեր-ձինով: Նրանց նիւթը վերցրած է քրիստոնէա-կան պատմութիւնից, սկսած Յիսուսի ծնունդից մինչև խաչելութիւնը:

Գիւղը դպրոց չունի, երեխաները յաճախում են մօտակայ Վերին - Քօնարքի դպրոցը: Գիւղացիները մեծամասնութեամբ խարխափում են խոր ագիտութեան մէջ:

Գիւղում գոյութիւն ունի «Այալոյա» միու-թիւնը, որ հիմնւել է 1915 թ. զեկտեմբեր 31ին